

ЭПОСЛАРДЫ ЖӘХӘН ИЛИМИ СТАНДАРТЛАРЫ ДӘРЕЖЕСИНДЕ ҮЙРЕНИҮДІҢ ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ

Г.К.Алламбергенова – стажёр оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: «Едиге», Ч.Валиханов ва «Едиге», В.Тоган, И.А.Беляев, В.М.Жирмунский, миллий вариантлар, генезис, архетип, тарих ва достон.

Ключевые слова: «Едиге», Ч.Валиханов и «Едиге», В.Тоган, И.А.Беляев, В.М.Жирмунский, национальные версии, генезис, архетип, история и дастан.

Key words: "Edige", Ch.Valikhanov and "Edige", V.Togan, I.A.Belyaev, V.M.Zhirmunskiy, national versions, genesis, archetype, history and dastan.

Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге»нің үйрениуі тарихын улыўма түркий халықлар, соның ишінде қарақалпақ эпосларының үйрениуі тарихы контекстінде басқа мақалаларымызда эпизодлық характерлерде болса да көріп өткеніміздей, сырт ел алымлары қай-қайсы эпосты үйренгенде де биринши гезекте тарихый-генетикалық, тарихый-мәдени байланыслар көзқарасынан салыстырмалы-этимологиялық жобадә ізертлеулер алып барғанын байқауға, аңлауға болады.

Ал, фольклор хәм жазба әдебияттағы типологиялық байланыслар менен типологиялық кубылысларды үйрениу тарихына сер салсақ, бул мәселе ҳаққында ең дәслеп компаративизм мектеби ўәкиллериниң пикир жүрите баслағанын көреміз. Бул мектеп XIX әсирде Европада пайда болып, Германияда И.Г.Гердер, В.С.Миллер, Англияда Ж.Денлон, Россияда Ф.И.Буслаев, А.Н.Веселовский, В.Резанов сыяқлы фольклор хәм әдебият ізертлеушилері тәрәпинен хәр тәрәплеме раўажландырылды. Компаративизм мектебиниң әдебиятты үйрениу усылы тарихый-салыстырмалы метод еди, яғный компаратившилик жөнелистеги ізертлеушилердиң максети, дүньядағы барлық халықлардың фольклоры менен әдебиятын тарихый-салыстырмалы усылда үйренип шығыу болды.

Компаратившилик көзқарастағы алымлардың бул нийети куўатлауға турарлық болғаны менен, ҳаслы мәнисинде олар ҳақыйқат типологиялық ізертлеу принциплеринен бираз узақласатуғын ізертлеулер алып барды. Себеби, компаратившилердиң көрсетиўинше, хәр қыйлы халықлардың фольклоры менен әдебиятындағы кең тарқалған сюжетлер менен образлардың келип шығыу төркини бир. Мәселен, олар дүнья халықлары әдебиятындағы мифологиялық сюжетлердиң негизин әйемги хинд мифологиясынан келип шыққан халықлар, деп түсиндиреди, яғный компаративизм мектеби ўәкиллері фольклор менен әдебияттағы типик ҳәдийселердиң тийкарын мәлим бир әдебий дәўир (мәселен, әйемги хәм орта әсирлер әдебияты) менен, мәлим бир миллий әдебияттан (мәселен, хинд әдебиятынан) излестиреди.

Хәр қыйлы халықлардың фольклоры менен әдебиятындағы типологиялық кубылысларды олардың сиясий-жәмийетлик турмыс тәрзиндеги уасалықлар менен миллий өзгешеликлерин есапқа алған ҳалда объектив әдебий нызам заңдылықлар тийкарында салыстырмалы тарихый үйрениу усылын XX әсирдиң 60-80-жылларында Н.И.Конрад, В.М.Жирмунский, В.Я.Пропп, Н.Б.Путилов, Е.М.Мелетинский, И.Г.Неупокоев, Ә.Қоңыратбаев, Р.Бердибаев усаған сырт ел илимпазлары шын мәнисинде раўажландырды. Бул илимпазлар фольклор менен әдебияттағы типологияны жәмийеттеги, тәбияттағы объективлик факторлардың нәтийжесинде туўылған кубылыслардың, образлардың ҳәрекетлери, қатнаслары, деталлар хәм т.б. арасындағы қайталаныўлар деп түсиндиреди.

Усы алымлардың пикирлерине тийкарланып, С.Бахадырова фольклордың типологиясын тийкарынан төмендегише төрт түрге бөлип үйрениуди усынады:

1. Образ, мотив, сюжет, көркемлик кураллар типологиясы;

2. Жанрлар типологиясы;

3. Фольклорлық процесслердиң типологиясы;

4. Фольклордың ҳақыйқатлыққа қатнасының типологиясы.

Р.Бердибаев усындай фольклорлық кубылыслардың типологиясын үйрениуде фольклортаныу илими тән алған типологияның үш түрин есапқа алыу зәрүрлигин ескертеди.

Бул орында биз тарихый-генетикалық кубылыслар мысалы сыпатында халық дәстанлары менен прозасының айырым жанрларының миллий версиялар типологиясын тилге алыу орынлы. Бирақ, бул мәселе түркий халықлар фольклортаныўында XX әсирдиң 50-жылларына шекем өз ізертлениўин тапқан жоқ. Себеби, 50-жыллардың басына шекем түркий халықлар эпосларының айырым миллий версияларына, бай-феодаллардың жырын жырлайтуғын дәстан, деп бир тәрәплемели, субъектив жалған жалалар жабыла баслаған еди. Мине, усы жалалар батпағынан тазартып алыу үшін эпостың барлық миллий версияларын типологиялық ізертлеу зәрүрлиги пайда болды. «Алпамыс» сыяқлы дәстанларымыздың 1956-жылы сентябрьде бурынғы Аўқамлық Илимлер академиясының А.М.Горький атындағы дүнья жүзлик әдебият институты менен Өзбекстан Илимлер Академиясының А.С.Пушкин атындағы тил, әдебият хәм фольклоры институтының, Ташкент қаласында бирликте өткерген региональлық илимий жыйналысы «Алпамыс» дәстанын типологиялық ізертлеудің айқын үлгиси болып хызмет етти. Әсиресе, бул мәселеде А.Н.Боровков, Х.Т.Зарифов, В.М.Жирмунский, Л.И.Климович, И.Т.Сағыйтовтың жасаған баянатлары типологиялық ізертлеу саласындағы үлкен ашылыўлар болып қалды.

А.К.Боровков бул мәселеге «Орта Азия хәм Қазақстандағы түркий тиллес халықлар эпосын үйрениу мәселелери» деген мақаласы менен қайта оралып, «Алпамыс» дәстаны ҳаққындағы, феодаллар мәпин жақлайтуғын, халыққа қарсы эпос, деп илимге тийкарланбай пикир жүриткен А.Абдунабиев, А.Степанов усаған субъектив бағыттағы илимпазларға қатты соккы берди хәм дәстанның терең халықшыллығы-миллий версиялардағы тарихый-генетикалық, тарихый-мәдени типологиялық байланыслар мысалы екенлигин бул дәрәтпедегі образлар, сюжетлик мотивлерди терең таллаўлар арқалы исенимли дәлиллеп берди.

«Алпамыс» дәстаны ҳаққында типологиялық жобадә усындай унамлы илим ізертлеу жумысын жүргизген және бир түрколог алым В.М.Жирмунский болды. Ол өзиниң «Алпамыс» дәстанының генезиси хәм тарихыйлығы» деген мақаласында дәстанның түркий тиллес халықлар арасында тарқалған барлық миллий версияларын «Қорқыт ата кітабы» менен салыстырмалы-типологиялық таллаўлар ислеп, соның нәтийжесинде барлық миллий версиялар генезиси бир ноқтаға - «Қорқыт ата кітабындағы» «Бәмси-Байрақ ҳаққындағы жыр»ға барып ушласады, демек, барлық миллий версиялардың сюжетлик негизин усы жыр курайды, деген жуўмаққа келеди.

В.М.Жирмунский кең көлемли салыстырмалы-типологиялық ізертлеу жумысын «Едиге» дәстаны

бойынша да алып барды. Оның түркий тиллес халықлардың қахарманлық эпосын изертлеуге бағышланған көлемлі мийнетинің «Едиге» хақында дәстан» деп аталатуғын бөлими тиккелей усы мәселеге бағышланғанын көреміз. Ол бул мийнетинде эпостың ноғай, башкурт, татар карақалпақ, қазақ, өзбек версиясы вариантларын өз ара салыстырып изертлеп, барлық миллий версиялар генезиси бир деректен келип шыққанлығын, олардың барлығына да бир тарийхый дәуир ўақыясы, яғный XIV-XV әсирлердеги Алтын Орда ханлары менен Маўереннахр хўкимдарлары арасындағы талас-тартыслар, Әмир Темир менен Едигениң бирлескен түрк мәмлекетшилигин дүзиўдеги Тохтамысқа қарсы алып барған гүреслери сюжетлик негиз болғанлығын дәстиярлы дәллилеп берди.

«Алпамыс», «Едиге» дәстанының аты аталған миллий версиялары арасындағы типологиялық усаслықлар менен өзгешеликлерди эпостаныўдың анаў яки мынаў машқалаларына байланыслы изертлеў бағдары И.Сағыйтов, Қ.Мақсетовлардың мийнетлеринен де елеўли дәрежеде орын алған. Лекин, бул эпосларды типологиялық жобада арнаўлы түрде изертлеў тек соңғы 90-жылларда ғана қолға алынып атыр десек қәтелеспейміз. Бул бағыттағы исленип атырған жумыслардың ири-баслысы сыпатында С.Бахадированың «Китабы дедем Қорқыт» жазба естелиги хәм «Алпамыс» дәстанының карақалпақ версиясы», «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге»нің қазақ, татар версияларынан сюжетлик қурылысы жағынан өзгешелиги» мақалалары менен К.Алламбергеновтың «Едиге» дәстанының миллий версияларының генезиси, жанрлық өзгешелиги, миллий версиялары типологиясы мәселесин изертлеуге бағышланған арнаўлы монографиясын атап кетсек арзыйды.

Түркий халықлар фольклорындағы бундай типологиялық кубылысларды басқа эпикалық жанрлар мысалында келтирип кетиўге болады. Мысалы, карақалпақ-хорезм халықлары ертеклериндеги салт-дәстүрлик мотивлер типологиясы туўыс теги хәм ареал-аймағы бир-бирине жақын болған халықлар фольклорының усындай тарийхый-генетикалық байланысларынан дерек берип турады. Бул еки халық ертеклериниң сюжетлик мазмунына дыққат аўдаратуғын болсақ, шаңарақта баланың туўылыўы менен бала тәрбиясына байланыслы, сондай-ақ үйлениў тойы хәм дәстүрине байланыслы дәстүрлик мотивлердиң еки халық ертеклеринде де жийи орын алатуғынлығын көреміз. Буның айқын дәлили сыпатында карақалпақ-хорезм эпослары менен ертеклеринде бийперзентлик мотивиниң кең орын алыўын көрсетиўге болады. В.Я.Пропп бул бийперзентлик мотиви эпик фольклордағы айрықша бир эпик элемент сыпатында ажыралып туратуғынлығын көрсетеди.

Қарақалпақ эпослық шығармалары менен ертеклериниң мазмунына сер салып карасаң, бийперзентлик мотиви ул перзент тилеп қудайға жалбарыныў, қандай да бир нәрсеге жерик болыў, баланың тосаттан табылыўы, ата-бабалар әрўағының жәрдеми, тотемге байланыслы ырым-исенимлерди иске асырыў, баланың қандай да бир иләхий күш-нурдан, ямаса анасының қандай да бир нәрсени жеп, хәмиледеар болыўы деталларын өз ишине қамтытуғынлығын анықлаўға болады.

Бул мотивте, әсиресе, бала тилеў менен балаға ат қойыў деталлары өзбек- карақалпақ халқының салт-дәстүрине байланыслы сәўлелениў табады. Айтайық, өзбек халқының «Алмас батыр» ертегиндеги қара кемпирдиң баласы иләхий күш жәрдемінде дүньяға келиў деталы менен оған ат қойылыў деталы өзбек халқының әйемги хәм соңғы дәўирдеги салт-дәстүр

элементлерин өз бойында сәўлелендирген. Мысалы, баланың исмин елге белгили бий, батыр, ямаса уламаға азан айттырып қойыў дәстүри түркий халықлардың көпшилигиниң салт-дәстүрине тән кубылыс.

Ертектиң сюжетлик өзегі болған усы дәстүрлик детальдың мазмуны төмендегисе: Перзент көрген ата-ана бир қап алма арқалап, баласына ат қойдырыў ушын моллаға келеди. Молла, алма әкелген екенсиз, баланың аты Алмас бола қойсын, деп пәтия береді. Усы пәтия менен бала батыр болып өседі, соң ол «Алмас батыр» аталып кетеді.

«Жарты бас батыр» карақалпақ халық ертегинде де халқымыздың бала тәрбиясына байланыслы салт-дәстүрлериниң, ырым-инанымларының усы алма деталы арқалы берилгенлигин көреміз. Ертекте бир ғарры түс көрип, түсинде үстинде меллеси, басында сәллеси, қолында сырлы хасасы, сын-сымбаты келисип қалған бир ғарррыны көрип, сәлем берипти. Ғарры сәлемин алып: «Бул қыя майдан жазийра шөлде не қылып жүрген адамзатсаң?» депти. Ғарры, мен усы жасқа келип бийперзент болдым, сөйтип жүрип адамлардан азап-ақыретлер шектим, жасымның көби кетип, азы қалды. Ендиғи өмиримниң қандай қызығы болар, деп өзимди өлим жолына алып шықтым, дейди. Сол ўақытта түсинде көрген бабасы: «Балам, ондай етпе, перзент пенен дүньяның ерте-кешлиги жоқ, мына алмаларды ал, апарып жуптыңа бер, кешикпей жүйреме-жүйре үш уллы боласан» деп үш алма береді. Бирақ, бир алманың жартысын абайсызда ешки жеп қояды. Жарты алманы жегеннен болған бала жарты бас болып туўылады. Деген менен, ол да Хорезм ертегиндегидей батыр болып өсип, «Жарты бас батыр» атанады.

Усындай типологиялық усаслықларды Хорезм-Қарақалпақ ертеклериндегі неке қыйыў, үйлениў, қыз узатыў мотивлеринен де толық сезиўимізге болады. Бул факт, яғный ертеклерде сүүретленген салт-дәстүрлик мотивлер типологиясы, бириншиден, карақалпақ-хорезм халықларының әйемнен қиятырған түбири бир туўысқан халықлар екенлигин көрсетсе, екиншиден ертеклерде салт-дәстүрлердиң сәулелениўи ертек сюжетиниң тийкары-турмыс хақықатлығы екенлигин де аңлатып турады.

Көрнекли қазақ фольклортаныўшысы А.Қоңыратбаев усындай тарийхый-генетикалық типологиялық байланыслардан келип шығып фольклортаныўшыларымыз алдына: «Фольклор тарийхын изертлегенде, бир ғана халық, тайпа шеңберинде қалып қоймай, пүткил Орайлық Азия Алтай, қала берди, Шығыс халықлары эпосын тутас салыстырып изертлеў зәрүр» деген ўазыйпаны қояды. Енди екинши тарийхый-мәдений байланыслардан келип шығатуғын типологиялық усаслықлар мәселесине келетуғын болсақ, бул орында көбирек бир-бирине генетикалық, туўысқанлық байланысларға ийе емес халықлар фольклоры менен әдебиятындағы типологик кубылыслар нәзерде тутылыўы керек. Бундай типологик кубылыслар тили, дини, қаны, яғный туўысы бир емес халықлардың, мысалы, Батыс-Шығыс халықларының сиясий-экономикалық, мәдений дәрежесиниң бир қыйлылығы, яки, болмаса өз ара мәдений байланыслары хәм өз ара тәсирлери тийкарында пайда болыўы мүмкин. Мысалы, болгар халық аўызеки көркем дәретийшилигинде Византия, түрк фольклоры менен типологиялық усаслық кубылыслары көп ушырасады. Бул нәрсе, биринши гезекте, Түркияның басып алыўшылық сиясаты нәтийжесинде жүзеге келген болса, екинши гезекте, бул халықлардың бир-бирине жақын аймақларда жасаўының нәтийжеси сыпатында да пайда болған.

Бундай типологиялық хәдийселер бизге көбирек

Европа, орыс фольклортаныўындағы миграция теориясын еслетеди. Мәселен, Бенорей өзиниң «Панчатантра» деген мийнетинде, сюжет хәм мотивлер типологиясын уксаслық тил, мифология теориясы менен дәлиллеп болмайды, бул халықлардың бир атадан туўылғанлығының белгиси емес, мәдений байланыслардың жемиси, деп келтиреді. Оның пикиринше, эпос сюжети дәслебинде Хиндистанда туўылып, соң Батысқа көшип өткен. Сюжетлердің бир елден екінши елге көшип жүриўин (көшпели сюжетлерди) хәм усыннан келип шығатуғын типологик кубылысларды орыс фольклортаныўшысы Г.Н.Потанин де бийкарламайды. А.Қоңыратбаев усындай типологиялық кубылысларды терең таллай отырып, оны «миграция теориясы» деп бағалайды. Орыс фольклортаныўында тарийхый-типологиялық кубылысларды таллаўды бириншилерден болып В.Ф.Миллер қолға алды. Ол орыс эпосын жәмийет тарийхы менен салыстырып үйрениўге хәрекет етти. Буны, яғный бир қыйлы, яки хәр қыйлы халықлар эпосларының тарийх пенен байланыслылығын тарийхыйлық, ямаса тарийхый типология деймиз. Бирақ, В.Ф.Миллер бул тарийхыйлықты бир тәрепме түсіндири. Оның пикиринше, орыс халқының ертеклери менен эпослары князлар, поплар, феодаллар талғамына байланыслы келип шыққан. Бул пикири менен ол орыс эпосының тарийхыйлығын халықлығына қарсы қойыў тезисин, яғный «эпостың ак сүйеклиги» теориясын келтирип шығарды.

Эпослардағы тарийхыйлықты, улыўма көркем

Әдебиетлар

1. Алламбергенов К. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге». - Нөкис: «Билим», 1995. 226-б.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныў атамаларының орысша қарақалпақша түсіндірме сөзлиги. - Нөкис: «Билим», 1994, 102-б.
3. Бахадырова С., Ахметов С. Фольклор терминлериниң қысқаша сөзлиги. - Нөкис: «Билим», 1994. 94-б.
4. Бахадырова С. «Қитабы дедем қорқыт», «Қоблан», «Едиге» хәм хәзирги әдебиетхақында ойлар. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992. 39-69-б.
5. Бердибаев Р. Эпос- ел қазнасы. - Алматы: «Раўан». 1995. 324-б.
6. Об эпосе «Алпамыс» Материалы по обсуждению эпоса «Алпамыс». - Ташкент: изд-во АН УзР., 1959. 215-б.
7. Вопросы изучения эпоса народов СССР. - М.: 1958. - С.100.
8. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. - Л.: «Наука», 1974. - С.360.
9. Қоңыратбаев Э. Туркология және эпос. - Алматы: «Ғылым», 1987, 88-б.
10. Максетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. - Нөкис: «Билим», 1996, 237-248-б.
11. Пропп В.Я. Морфология сказки. - М.: 1969, - С.107.
12. Хотамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик русша-ўзбекча изоҳли луғати. - Тошкент: «Ўқитувчи», 1988, 162-163-б.
13. Юсупов Ж. Хорезм эпоси-хаёт хақиқати. - Тошкент: «Фан», 1997. 40-41-б.
14. Юсупов Ж., Қазақбаев С. Хорезм хәм қарақалпақ ертеклериниң сюжетинде салт-дәстүрлик мотивлер типологиясы. // «Қарақалпақстан мугаллими», 1997, № 2-3, 141-142-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ эпослариниң чет эл олимлари томонидан тўпланиши, нашр қилиниши, ўрганилиши масалалари қаторида унинг пайдо бўлиши, такомиллашуви, шаклланиши, генезиси, жанр белгилари, типологияси хақида фикр билдирилган. Ушбу муаммолар миллий версиялар асосида қиёсий-типологик жиҳатдан ўрганилиб, унинг бир негиздан келиб чиққанлиги асосланилади. Шунингдек, унда давр, ижтимоий-сыйсий, иқтисодий шароитларға боғлиқ ҳолда ҳар хил версияларниң юзаға келиши, миллий версиялар орасида қарақалпақ версиясиниң архетип вариант эканлиги ишончли далиллар асосида асосланилади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается исследованию и публикации каракалпакского народного эпоса учёными зарубежных стран, а также вопросам создания генезиса и типологии жанровых особенностей эпоса. На основе исследования национальных версий методом типологического сопоставления делается вывод о том, что все национальные версии имеют единый национальный духовно-эстетический источник. Наряду с этим отмечается, что версии появились в разные периоды времени и связаны с общественно-политическими и социально-экономическими условиями. В результате этого появились каракалпакская, ногайская, казахская, татарская и башкирская версии, и высказываются мнения о том, что из всех национальных версий каракалпакская считается наиболее близкой к архетипу более совершенствованной по художественной форме.

SUMMARY

The article deals with the investigation and publication of the Karakalpak folk epos's by the scholars of foreign countries and the issues of creation, genesis and typological genre peculiarities of the epos. On the basis of study of national versions by the method of typological comparison, the author comes to the conclusion that all the national versions have the same national spiritual-aesthetic source. The versions appeared at different periods of time and are connected with social-political and social-economical conditions. In the result of it there appeared the Karakalpak, Nogai, Kazakh, Tatar and Bashkir versions. According to the opinion of scholars, the Karakalpak version is considered to be the most perfect national version in the artistic form and it is close to the archetype.